

Національні проблеми України та Чернігівщини 20-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

20-ті рр. ХХ ст. в українській історії є дуже цікавим і складним періодом, який до цього часу викликає безліч суперечливих думок та суджень навіть у істориків-професіоналів, не кажучи вже про політиків, журналістів і звичайних пересічних громадян. Грандіозні національно-культурні експерименти, пошуки шляхів вирішення національної проблеми, побудова національних культур та їх нищення у 30-х рр. – це далеко не повний перелік того, що відбувалось. Не дивно, що цей період більшість істориків називають "розстріляним відродженням" – різні нації та національності України переживали в цей час безліч проблем, як схожих, так і відмінних між собою.

Суперечливий період своєї історії у 20-х рр. ХХ ст. переживали євреї. На поч. 20-х рр. в Україні виникла так звана єврейська "містечкова проблема". Суть її полягала в тому, що основна маса євреїв, які ще в недалекому минулому займалися ремеслом і торгівлею, були позбавлені цього права, внаслідок чого значна частина єврейського населення, зосередженого переважно в містечках, залишилася без засобів до існування [20, с. 54].

Вирішення єврейської "містечкової проблеми" партійно-радянське керівництво вбачало в залученні євреїв до землеробської праці

шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму. Аграризація єврейського населення була висунута урядом СРСР як економічна проблема, вирішення якої ускладнювалося тим, що на місцях не було господарської бази та необхідних коштів, вкрай низький життєвий рівень так званого єврейського декласованого населення, відсутність у нього навичок землеробської праці тощо [1–2].

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. з метою привернення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія з земельного влаштування трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет) [19, с. 13]. У 1926 р. таку комісію було організовано при ВУЦВК (Укркомзет) [21, с. 14]. Крім єврейського населення, плановому переселенню на земельні колонізаційні фонди підлягав надлишок сільського населення інших нацменшин, зокрема, німців, поляків, молдаван та ін. З цією метою всі округи України і АМСРР були поділені за надлишком сільського населення на чотири переселенські райони: до 1-го району входили округи прикордонної смуги. Згідно з постановою ЦВК СРСР і ВУЦВК з цього району передбачалося переселити 50% всього надлишкового сільського населення, що становило 119 тис. дворів з населенням 618,8 тис. осіб; з 2-го району, що об'єднував Вінницьку, Бердичівську і Черкаську округи, планувалося переселити 40% надлишкового населення, в місцях мешкання якого знаходилося 111 тис. дворів і проживало 577,2 тис. осіб; з 3-го району передбачалося переселити 46% надлишкового сільського населення або 145 тис. дворів з населенням 598 тис. осіб. Переселення запланованого контингенту передбачалося здійснити упродовж 5-ти років; 4-й район охоплював округи, передбачені для поселенців. Основний контингент переселенців становили представники міського і містечкового єврейського населення [13].

Уряд планував переселити 375 тис. дворів з населенням 1794 тис. осіб [15]. Виникло питання, яким чином протягом 5-ти років держава намагалася землевлаштувати близько 2 млн осіб на необхідних місцях поселень за браком коштів? За таких умов здійснити переселення було авантюрою, а тому радянський уряд погоджувався на фінансову і матеріальну допомогу зарубіжних організацій. З метою реалізації переселенської політики радянський уряд надавав переселенцям безкоштовно землю і певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, будівельних матеріалів [23, с. 26], виділивши всього 21% коштів від загальної суми необхідної для землевлаштування переселенців. Решту коштів – 22,7% становили власні заощадження переселенців, 10,2% – Товариства із земельного влаштування євреїв (ОЗЕТ) і 46,1% – допомога іноземних організацій [12; 16].

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська Центрально-розподільча організація, яка була створена в Америці під назвою "Джойнт Дистрибушен Коміте", скорочено "Джойнт". Ця організація збирала гроші від різних земляцтв, окремих осіб і розподіляла серед єврейського населення в Україні через місцеві єврейські общини і організації. Досить вагому допомогу надав "Джойнт" євреям СРСР в роки погромів і голоду 1921–1922 рр. Після заборони діяльності цієї організації в СРСР утворилася нова – "Агро-Джойнт", яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, в тому числі і в Україні [11]. У 1925 р. ця організація уклала з Комісією із землевлаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТ) договір на проведення відповідної роботи із землевлаштування євреїв в Україні і в Криму. Вона зобов'язувалася витратити на цю справу 800 тис. крб, а насправді витратила 1500 тис. крб. У 1926 р. цей договір був продовжений на суму 2300 тис. крб [12]. З Комзетом також уклало договір Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ), створене у Франції, за яким зобов'язалося надавати грошову допомогу єврейським переселенцям у розмірі 200 тис. крб. Не байдужим до єврейського землевлаштування виявилось Берлінське товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв (ТЗП), яке у 1926 р. для аграризації єврейського населення виділило 150 тис. крб [23, с. 28].

Фінансову і матеріальну допомогу єврейським переселенцям надавали також "ІКОР" (США), котра у 1926 р. направила в Україну 20 тракторів та 60 тис. крб грошової допомоги, Аргентинське єврейське товариство "ПРОКОР" надіслало 4 тис. крб [23, с. 29], Палестинське товариство "Агро". Всього від усіх закордонних організацій надійшло у 1925 р. – 1500 тис. крб, а в 1926 р. – 2714 тис. Всі ці організації обслуговували переселенців на підставі складених між ними і Комзетом угод, що їх затверджувала РНК УСРР [12]. Радянське керівництво змушене було погодитися на допомогу іноземних організацій у справі єврейського землевлаштування, незважаючи на небажані ідеологічні впливи на населення, бо вже сам факт іноземної допомоги засвідчував неспроможність радянської влади створити належні умови життя євреям, а відтак вона намагалася обмежити вплив закордонних організацій на єврейське населення. З цієї причини представникам іноземних організацій заборонялося брати участь у вирішенні будь-яких питань без відома органів радянської влади. В угодах між іноземними організаціями і Комзетом чітко визначалися права і обов'язки цих організацій. До їх функцій входила лише організація матеріальної допомоги, видача кредитів грошми і натурою в межах затверджених Комзетом кошторисів [21, с. 23].

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське населення, в Україні існувало Товариство із землевлаштування трудящих євреїв (ОЗЕТ). Його місцеві відділення проводили роботу з надання матеріальної допомоги євреям-колоністам. Так, наприклад, Київське відділення зібрало гроші на купівлю тракторів, Катеринославське – відкрило медпункт у Криворізькій окрузі, Херсонське відділення спорудило "Будинок переселенця" в Херсоні, Харківське відділення – такий же будинок у Кривому Розі [11]. Протягом 1925–26 рр. у справу колонізації ОЗЕТ вніс 150 тис. крб [23, с. 29].

Поповнення переселенського бюджету відбувалося і коштом самих переселенців. Згідно з планом переселення, кожна родина, що переселялася, повинна була мати 300 крб, частина цієї суми виділялася на харчування переселенця до збору урожаю, а частина вкладалася в господарство. Однак насправді висунута вимога до переселенців виявилася нереальною, і ця сума була знижена до 150 крб. Втім навіть таку суму могли внести на землевлаштування своєї родини лише 30% переселенців, 25% переселенців могли внести по 300 крб, 10% по 500 крб, і 35% – лише 10 крб на родину. Отже, землевлаштуватися могли 65% переселенців, не вдаючись до сторонньої допомоги [22, с. 97].

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, в районах старих єврейських колоній Херсонської і Катеринославської губерній та на Півночі Криму. Зокрема, в УСРР було виділено: 108,9 тис. десятин землі, у Криму – 58,4 тис. дес. Згідно з постановою ВУЦВК від 29 липня 1925 р. "Про залучення єврейського населення до землеробської праці" Наркомземом України планувалося виділити 300 тис. десятин землі в Криворізькій і Херсонській округах [23, с. 30].

Реєстрація переселенців в Україні розпочалася на початку листопада 1924 р. На місцях були створені губкомісії з трьох осіб із реєстрації переселенців: представника євсекції, губземуправління і губбюро нацменшин. Протягом листопада були розіслані по округах плани роботи і циркуляри про створення окружних і районних комісій з реєстрації і про порядок проведення переселенської кампанії. Проводилися також районні конференції в містечках з метою інформації єврейського населення [30]. Чимало єврейських родин погодилося на переселення. Так, на початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3722 єврейські родини (8708 осіб), що становило 11% від усього єврейського населення губернії [6, арк. 13]. За соціальним станом переважну більшість переселенців становили кустарі і дрібні торговці (від 56 до 74%), решта – селяни, службовці, робітники. На квітень 1925 р. з Волині було переселено 488 родин, зокрема з

Житомирської округи – 279 родин, Коростенської – 205, Шепетівської – 4 [6, арк. 57]. З Подільської губернії переселено 900 родин, Київської – 900, Чернігівської – 350, Полтавської – 350 родин. Всього переселено 2988 родин, з них оселилося на земельних колонізаційних фондах – 2241 родина, або 75% переселенців [21, с. 26].

На нових місцях єврейських переселенців почали залучати до артілей. Радянське керівництво сподівалося, що у такий спосіб можна буде відразу поставити нове єврейське селянство на рейки соціалістичного будівництва. Проте цього не сталося. Зовсім далека від сільського господарства, вихована в душі індивідуального дрібного крамарства й кустарництва, національна група не сприймала колективізації, а тому колективи розпадалися. Після такої невдачі, замість самоліквідованих колективів, єврейських переселенців було повернуто до організації первинних колективних об'єднань, машинових товариств і товариств для спільного обробітку землі.

У січні–лютому 1925 р. була проведена реєстрація населення, яке виявило бажання перейти до землеробської праці. Ця реєстрація була проведена поспішно без відповідного висвітлення в офіційній пресі, а отримані дані були опрацьовані недостатньо повно, однак вони свідчили про те, що у 8-ми губерніях України зареєструвалося 14998 родин, до складу яких входило 73 тис. осіб [23, с. 23]. У перспективі переселенський контингент планувалося значно збільшити. Згідно з 7-річним планом переселення євреїв на Південь України передбачалося переселити 44800 родин (або 224 тис. осіб), в тому числі з Волинського Полісся – 9700 родин, Чернігівського Полісся – 2300, Правобережного Лісостепу – 3000, Полтавщини – 2400 родин [8–9].

У першій половині 1926 р. проведена чергова реєстрація єврейського населення, що бажало перейти до землеробства. Під час реєстрації, що охопила 300 населених пунктів (переважно містечок), виявили намір переселитися понад 20 тис. родин, які склалися з 80 тис. осіб [5, арк. 9].

Для загального керівництва переселенням в Україні, а також для регулювання усіх питань, що виникали у зв'язку з переселенням, ВУЦВК і РНК УСРР 8 червня 1926 р. затвердили "Положення про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК". На місцях питаннями переселення займалися земвідділи й комісії нацменшин при окрвиконкомах [7]. Останні не завжди розуміли особливості переселенської справи, зокрема, вимоги та порядок переселення, а тому досить часто їх порушували. Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів і допускали також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу. Зокрема, це так звані "збірні сім'ї", до складу яких входили зовсім сторонні

особи, які на місцях поселення розпадалися й виникали лише непорозуміння. Найбільш негативним явищем, що гальмувало переселення у 1926 р., було нове положення про комплектування переселенських родин (5 їдців при 3-х працездатних), яких виявилось дуже мало, внаслідок чого сталося значне невиконання нарядів на переселення [14, арк. 14].

Серйозною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів та земельних фондів. На початку єврейського переселення було 1100 тис. гектарів вільного земельного колфонду, з якого виділено для єврейського переселення лише 130 тис. га, тобто лише 12% [21, с. 20]. Обмежені земельні фонди Півдня України, на які переселялися, крім євреїв, представники інших національностей, могли забезпечити землевлаштування далеко не всім колоністам. Тому переселення здійснювалося й за межі України.

У перші роки переселення євреїв за межі України ще не переселяли. Радянське керівництво хотіло пересвідчитися в правильності самої переселенської політики взагалі, отримати деякий досвід і лише тоді порушити питання про переселення.

Переселення євреїв з України розпочалося у 1927 р., зокрема, на Далекий Схід (Біробіджанський район) [10]. У майбутньому все єврейське переселення планувалося спрямувати саме туди [21, с. 20]. Вишукувалися земельні площі для єврейських колоністів і в межах України. У кінці 1926 р. почали виділяти для них угіддя з меліоративного фонду. Так, згідно з постановою РНК УСРР від 12 серпня 1926 р. було виділено 250 тис. десятин Олешківських пісків [22, с. 99].

Закласти власне господарство на нових місцях поселення, а тим паче на ґрунтах, які потребували трудомістких меліоративних чи зрошувальних робіт, для значної частини єврейських переселенців було надзвичайно складним завданням. Для переважної більшості єврейських колоністів землеробство було зовсім новим, незвичним заняттям, але містечкове безробітне населення змушене було переселятися на земельні колфонди, рятуючись таким чином від голодної смерті. Траплялося, що єврейські поселенці після збору урожаю знову поверталися до постійних місць проживання. Наприклад, майже 2 тис. поселенців Херсонської округи у 1925 р. через відсутність житла поїхали зимувати в свої містечка [23, с. 34]. Значний вплив єврейських поселенців спостерігався у 1927–1928 рр. у зв'язку з недородом та вимерзанням озимини, майже на 100 відсотків, внаслідок чого у колоніях Півдня України розпочався голод [15].

Закордонні організації, які обслуговували євреїв-переселенців, погодилися надати кошти для закупівлі продуктів харчування і кормів для худоби. Однак таку допомогу колоністи могли отримати лише з

дозволу Наркомторгу УСРР, який дотримувався принципу планового постачання колоній і зволікав з цієї причини з видачею борошна та фуражу. Укркомзет змушена була вказати Наркомторгу на необхідність позапланового постачання переселенців борошном за готівку іноземних організацій у розмірі 15 тис. пудів на місяць [17, арк. 10]. Крім того, Укркомзетом було направлено доповідну записку в ЦК КП(б)У з пропозицією виділяти щомісячно 25 вагонів борошна і стільки ж фуражу для худоби, однак лише після тривалих клопотань з боку Комзету для колоністів було відпущено 15 вагонів висівок [17, арк. 7].

Незважаючи на великі труднощі землевлаштування колоністів, переселення євреїв мало певні успіхи, які були, безперечно, результатом активної фінансової і матеріальної підтримки переселенців з боку закордонних єврейських організацій. Якщо український селянин на переселення отримував кредит від держави не більше 300 крб (переважно ця сума була значно меншою), то єврейський переселенець мав значно більше кредитів, але не від уряду, а від закордонних єврейських громадських організацій. Зокрема, на єврейське переселення в Україні станом на 1 жовтня 1927 р. витрачено такі грошові суми: організацією "Агроджойнт" – 3665167 крб, ЄКТ – 1032341 крб, ТРП – 252404 крб, всього 4949912 крб. Держава надала переселенцям всього 874924 крб, або 17,6% від загальної суми [10]. Якщо на одне господарство держава виділяла 137 крб, то єврейські іноземні організації – від 740 крб до 940 крб [21, с. 21]. Отже, переселення єврейської людності здійснювалося переважно на кошти іноземних організацій.

Наслідком переселення євреїв на земельні колфонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали 9526 дворів. Зокрема, в Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криворізькій – 74, Маріупольській і Запорізькій – 25, Мелітопольській – 3, Одеській – 22 колонії. В усіх цих колоніях збудовано 4896 хат, на кожних 100 родин припадало 60 хат [21, с. 15]. Зростали посівні площі переселенців. Так, якщо у 1925–26 рр. озимий клин становив 9,6 га, то у 1928–29 рр. – 30,9 га. На кін. 20-х рр. ХХ ст. питома вага єврейських хліборобів порівняно з довоєнним часом зростає з 3,2 до 9,8% [20, с. 54].

Переселення євреїв партійно-радянське керівництво розглядало як політично-господарську акцію. На його погляд, "паразитичне" існування багатьох сотень тисяч єврейського населення необхідно було привернути до продуктивної праці в сільському господарстві і промисловості [21, с. 19]. З цього приводу на Другій Всеукраїнській нараді з роботи серед нацменшин зазначалося: "Радянська влада проводить величезну роботу по залученню містечкової бідноти до продуктивної

праці, яка дала значні результати і привела до зміни соціальної структури єврейського населення" [13, с. 45]. Державна переселенська політика передбачала зменшення у такий спосіб надлишкового населення не лише єврейського, але й представників інших національностей. З цією метою був розроблений 10-річний план переселення, згідно з яким передбачалося переселити німців, поляків, молдаван на резервні земельні колфонди. За 10 років планувалося переселити 9060 родин польських селян, або 45800 осіб, з 13 округів Волинської, Подільської і Київської губерній [4]. На середину 20-х рр. в Україні налічувалося 97,3 тис. "надлишкового" польського сільського населення, з якого 53% планувалося переселити на Південь України, Сибір і Далекий Схід. Згідно з 10-річним планом переселення передбачалося розселити з 11,4 тис. "надлишкового" молдавського селянства 721 родину, до складу яких входило 3605 осіб [22, с. 101].

Чернігівщина також мала могутню єврейську діаспору, яка авторитетно впливала на події в регіоні. Євреї жили по всій території губернії і в самому Чернігові, тісно спілкувались між собою і мали великий авторитет. Ще з 1919 р. більшовицька влада намагається вирішувати проблеми з єврейськими кадрами для шкіл та адміністративного апарату губернії [24, арк. 7]. Також неодноразово розглядаються питання культурно-освітніх закладів для єврейського населення, особливо на селі [25, арк. 17]. Керівництво губернії неодноразово заслуховувало звіти спеціальної єврейської секції, що існувала при губвиконкомі [26, арк. 1–15]. Секція контролювала всю роботу, пов'язану з життям та діяльністю чернігівських євреїв і особливо питаннями національно-культурного будівництва. Проблеми кадрів, культосвітніх закладів, отримання земельних ділянок, участь в управлінні на всіх рівнях – це далеко не весь перелік проблем, що цікавили єврейську секцію.

У Ніжині існувала своя єврейська секція (євреїв у нашому районі було достатньо). Її робота жорстко контролювалась губернською секцією, вона регулярно звітувалась про свою роботу і також мала багато досягнень у вирішенні національно-культурних проблем того часу [27, арк. 1–21].

Такі ж секції існували при Городнянській [28, арк. 1–18], Конотопській окрнаросвіті [29, арк. 1–14] та інших. Вони розглядали актуальні питання національно-культурного будівництва, соціально-економічні проблеми, взаємовідносини євреїв з іншими національностями та владою тощо. В цей період більшовики ще досить активно займалися вирішенням даних проблем (проходить офіційна партійно-державна політика коренізації), влада навіть намагалась показати, що вона бореться з тими місцевими представниками, які продовжують

русифікаторську політику царизму. Але найбільше фактів тісної співпраці націй між собою у відбудові своїх національних культур, освіти і традицій, вирішенні соціально-економічних проблем тощо.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 616.
2. Там само, спр. 618.
3. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 4.
4. Там само, спр. 7.
5. Там само, спр. 10.
6. Там само, спр. 17.
7. Там само, спр. 32.
8. Там само, спр. 41.
9. Там само, спр. 42.
10. Там само, спр. 164.
11. Там само, спр. 165.
12. Там само, спр. 166.
13. Там само, спр. 216.
14. Там само, спр. 263.
15. Там само, спр. 348.
16. Там само, спр. 349.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2689.
18. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин, 27–30 листопада 1930 р. – М. ; Харків ; Мінськ, 1930.
19. Брук Б. Стан і розвиток єврейського землеробства / Б. Брук // Єврейський селянин : збірник. – М. : Видавництво центрального правління ОЗЕТ, 1926. – № 2. – С. 13.
20. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х. : Центриздат, 1931. – 80 с.
21. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х. : Держвидав, 1929. – 32 с.
22. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.
23. Фінкель Х. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. Видавництво Харківського ОЗЕТ / Х. Фінкель. – Х., 1926. – 74 с.
24. Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-593, оп. 1, спр. 60.
25. Там само, спр. 144.
26. Там само, спр. 461.
27. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 15.
28. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 16.
29. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 17.